

A római rabszolgaság*

Az akkor már jó másfél évszázada hivatalosan is keresztény (Kelet-)Római Birodalom császára, Iustinianus jogi kodifikációja mellé megalkotott tankönyvében, az *Institutiók*ban a személyek jogállásának tárgyalását a következőkkel kezdi: „Summa itaque divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi.”¹ A császár és jogtudósi ember és ember között a legfőbb különbséget még ekkor, a lassanként kibontakozó középkor hajnalán is abban látták, hogy egy személy szabad ember-e vagy rabszolga. Ezen a kereszténység befolyása sem változtatott, jóllehet a rabszolgatartás bizonyos területein számottevő átalakulás, javulás mutatkozott a keresztény hit hatására. A személyek jogának eme felosztása egyáltalán nem meglepő, ugyanis egyfelől az *Institutiók* megalkotói egy több évszázados jogi tradíció örökösei voltak, másfelől a rabszolgaság intézménye – dokumentálhatóan – évezredes eleme volt a római társadalomnak. A Tizenkét táblás törvények már szóltak rabszolgákról, s olyan elemeket tartalmaztak, amelyek később is jellemzőek voltak a római rabszolgatartásra. A lopás közben tetten ért tolvaj büntetése eltérő volt aszerint, hogy az elkövető szabad ember-e vagy rabszolga (8. tábla, 14. töredék). A 12. tábla 2. töredékéből pedig úgy tűnik, hogy a rabszolgák bünteteiért (*maleficium*) a felelősség a családfőt (a rabszolga tulajdonosát) terhelte.²

A rabszolgaság szerves része volt a rómaiak életének, és jelentőségüknek megfelelően számos társadalomtörténeti elemzés irányult rájuk. A rabszolgák száma és aránya koronként és területenként változott; csupán ennek a demográfiai helyzetnek a kutatása is könyvtárnyi irodalmat hívott életre. Termelőmunkájuk és más jellegű felhasználásuk (például a velük szembeni gyakori szexuális visszaélések) egyaránt kiváltotta a kutatás érdeklődését. A jogi helyzetük mellett ez volt az a terület, ami markáns különbséget jelentett a szabadok világához képest. Ahogy Maróti Egon találóan megfogalmazta: „a rabszolgák összehasonlíthatatlanul nagyobb százalékban végeztek termelő – vagy nélkülözhetetlen karbantartó, szolgáltató stb. – munkát, mint a szabadok.”³ A rabszolgák az élet minden területén, mai szóhasználattal: a munkaerőpiac minden szegmensében fellelhetőek voltak. A rabszolgákkal való bánásmód, különösen pedig reakcióik és ellenállásuk formái érthető módon nagy figyelmet kaptak a marxista hatásoktól nem mentes

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Iustinianus *Institutiones* 1.3.: „A személyek jogának főfelosztása az, hogy az emberek vagy szabadok, vagy rabszolgák.”

² A két töredék fennmaradt: Gellius *Noctes Atticae* 11.8.8; Gaius *Institutiones*. 4.75.

³ Maróti 1969: 17; Schumacher 2011: 594.

hazai irodalomban. Jelen tanulmány egyrészt megkísérli röviden áttekinteni az újabb szakirodalom megállapításait és eredményeit, főképp azokra a kérdésekre koncentrálva, amelyek vitákat gerjesztettek a rabszolgaság történetével foglalkozók között. Másrészt e szakirodalmi ismertetések bemutatása közben megpróbálja bemutatni, mennyire színes és differenciált volt a római rabszolgák világa.

A római rabszolgaság – noha sokszor összehasonlítják a két rendszer működését – egy szempontból mindenképpen különbözik az amerikai Dél rabszolgatartásától. Nem arra kell gondolni, hogy Rómában nem volt olyan univerzális megkülönböztető külső jegye a rabszolgáknak, mint az Egyesült Államokban a bőrszín. Seneca tudósítása szerint egy ízben felmerült Rómában, hogy a rabszolgák viseljenek a szabadokétól különböző ruházatot, de az elképzelés kitalálói rájöttek, hogy ezzel tudatosítanák a rabszolgákban számbeli többségüket.⁴ A rómaiak ugyan alkalmaztak bizonyos megkülönböztető jelöléseket: tetoválások, billogok, nyakperek formájában, de ez nem volt általános. Utóbbiak régészeti leletként, előbbieket irodalmi művek utalásaiban maradtak fenn. Szolgálhattak e jelek hadifoglyok vagy a tulajdon megjelölésére is, de többnyire büntetésből alkalmazták őket, például szökött rabszolgáknál.⁵ Megbélyegző, megalázó voltukat jól mutatják azok az adatok, amikor a szabadságot elnyert egykori rabszolgák nagy erőfeszítéseket tettek az eltüntetésükre. A rómaiaknál bármilyen bőrszínű, származású személy kerülhetett rabszolga státusba; a két rendszer megismerésében azonban nem ez az eltérés jelenti a legfontosabb különbséget.

A fő különbséget a rendelkezésünkre álló források jelentik. Az ókor kutatói nem rendelkeznek például olyan különleges lehetőségekkel, mint a DNS-vizsgálat. Thomas Jefferson és rabszolganője, Sally Hemings kapcsolata már a kortársakat is foglalkoztatta. Jefferson egyes taktikával kerülte el, hogy a híresztelés ártson politikai karrierjének, de Hemings utódai között megmaradt az a hagyomány, miszerint ők az Egyesült Államok harmadik elnökének leszármazottai.⁶ Az 1990-es években természettudományos eljárásokat bevetve valószínűsítették, hogy Jefferson volt Sally Hemings egyik gyermekének apja.⁷ Jóllehet a történészek saját módszereik és forrásaik alapján valószínűsítették ezt a lehetőséget, ráadásul a DNS-vizsgálat eredményei sem teljességgel biztosak, mégis újabb érveket szolgáltatottak a vita során. Ilyen természettudományos segítséget az óorkutató nem vagy csak elvétve tud igénybe venni, bár hasonló viszonyokról az ókorból is tudomásunk van. Ezek felderítésében azonban a természettudomány vajmi kevés segítséget nyújthat. A szigorúságáról híres és a rabszolgákkal való bánásmódja miatt az alábbiakban is többször említendő idősebb Catónak nyolcvanéves korában második feleségétől, aki egyik felszabadított rabszolgája szintén

⁴ Seneca *de clementia* 1.24.1.

⁵ Kamen 2010: 98–102.

⁶ Lévai 2008: 84.

⁷ Lévai 2001: 19–20; 2008: 83.

felszabadított lánya volt, gyermeke született, aki a M. Porcius Cato Salonianus nevet viselte.⁸

Társadalomtörténetileg persze ezek csupán egyedi esetek, de a már említett demográfiai kérdések sem tartoznak a könnyen megválaszolhatók közé. Tudjuk, hogy az Egyesült Államokban például 1770-ben a feketék össznépességen belüli aránya Marylandben 31,5%, Georgiában pedig 45,2% volt.⁹ Ilyen pontos adatokkal a Római Birodalomból csak szórványosan és csak kisebb területre vonatkozóan rendelkezünk, ráadásul a források adatai több interpretációs horizontot nyitnak meg. Az ókorban inkább becslésekre, bizonytalan statisztikai értékű forrásokra vagyunk utalva.

A római demográfiában – leegyszerűsítve – három irányzat alakult ki (az úgynevezett *high count*, *low count* és *middle count*), amelyek mind az augustusi népszámlálások számszerű adataiból indulnak ki a lakosság, s ezen belül a rabszolgák számának és arányának meghatározásakor. A becslések jelentős eltéréseket mutatnak: Itália lakosságát 5,5 millió fő és 14 millió fő szélső értékekkel adják meg a császárkor kezdetén, s ezen belül 2–4 millió rabszolgát feltételeznek.¹⁰ Ezek a becslések a rabszolgák viszonylag magas arányával számolnak a római Itáliában. Az augustusi összeírások az össznépességen belül azonban csak a római polgárokat (*civium Romanorum capita*) regisztrálták, így azokból csak közvetett módon következtethetünk a rabszolgák arányára vagy számára. A római demográfia jeles kutatója, Walter Scheidel például úgy véli, hogy az itáliai rabszolgák száma legfeljebb a másfél milliót érhetette el, vagyis társadalmon belüli arányuk valamivel alacsonyabb lehetett, mint azt sokszor feltételezik.¹¹

A rabszolgák számára, arányára nézve e becsléseknél konkrétabb adattal mindazonáltal a Római Birodalomból is rendelkezünk. A római Egyiptom középső részéről származó városi *census* listákon a feljegyzésbe bekerült személyek 14,6%-a volt nem szabad állapotú, s a háztartások ötöde birtokolt legalább egy rabszolgát.¹² A Rómából és Ostiából előkerült sírfeliratok 75%-a felszabadítottaktól származik, ami kiugróan magasnak tűnik.¹³ A birodalom fővárosából és annak kikötőjéből származó arány minden bizonnyal torz. Az adat nem demográfiai, hanem epigráfiai, így a feliratállítási gyakorlat tendenciáinak fényében kell értelmezni. A felszabadítottak előszeretettel emeltek maguknak díszes síremlékeket, hogy ezzel reprezentálják a római társadalomban elért helyüket, amelyet hátrányos helyzetük (tudniillik eredeti rabszolga jogállásuk) ellenére vívtak ki maguknak.¹⁴ Ebből következik, hogy az ilyen jogállású személyek felül-

⁸ Gellius *Noctes Atticae* 13.20; Plutarkhosz *Cato* 27. Érdekes különbség, hogy míg Jefferson karrierjére veszélyt jelentett ez a *liaison*, Cato esetében ilyenről nincs tudomásunk.

⁹ Lévai 2010: 251. Vö. Hopkins 1978: 101.

¹⁰ Vö. Launaro 2011: 14–24; Alföldy 1996: 70. Más becslésekhez lásd Scheidel 2005: 64–65.

¹¹ Scheidel 2005: 64. Vö. például Silver 2011: 75, aki a birodalomban átlagosan 10%-os rabszolgánépességgel számol.

¹² Scheidel 2005: 66.

¹³ Verboven 2012: 90.

¹⁴ Ramsby 2012: 66; Borg 2012: 25. Általánosságban: MacMullen 1982.

reprezentáltak a feliratokon. A fenti két adatból egyrészt világosan látszik, hogy a birodalom egyes területein eltért a rabszolganépesség aránya, ami természetesen időben is változó volt. Másrészt a birodalom lakóinak életében a rabszolgákkal való interakció mindennapos eseményt jelentett.

A RABSZOLGASÁG KELETKEZÉSI MÓDJAI, A RABSZOLGA-UTÁNPÓTLÁS

A rabszolgák tömeges jelenlétét – legalábbis egyes korszakokban, bizonyos területeken – bizonyítják más számszerű adatok is, jóllehet ezeket sem lehet teljes mértékben megbízhatónak tekinteni. Hagyományosan a rabszolgaság keletkezésének a legősibb formáját a hadifogságban látják. A római történelem bővelkedik olyan tudósításokban, amelyek a fogságba esettek számát adják meg, jóllehet e számadatok esetében számolnunk kell a római források saját győzelmüket illető túlzásaival is. A háborúk során jelentős mennyiségű rabszolga került a Római Birodalomba. A második pun háború alatt, Tarentum visszafoglalásakor a rómaiak állítólag harmincezer rabszolgát szedtek össze a zsákmány részeként.¹⁵ Aemilius Paulus balkáni hadjárata során Epirusból százötvenezer ember került rabszolgasorba.¹⁶ A rabszolgák beszerzésének ez a lehetősége nem szűnt meg a császárkorban sem. A zsidó felkelés leverése után például több mint kilencvenezer lázadót tettek rabszolgává a rómaiak,¹⁷ s a példák számát lehetne még szaporítani. Ezeknek a magas számoknak az ismeretében nem meglepő, hogy korábban a szakirodalom a háborúban foglyul ejtett tömegeket tekintette a rabszolga-utánpótlás legfőbb forrásának. Ezzel magyarázták a nagyüzemi rabszolgatartás kialakulását, s ennek elapadásához kötötték a rabszolgatartás hanyatlását is.¹⁸

Kétségtelen, hogy Róma történetében volt egy időszak, amikor jelentős számú rabszolgatömegek áramlottak Itáliába. Ez a kikényszerített tömeges migráció jelentős hatást gyakorolt a római társadalomra. A hadifoglyok esetében – más beszerzési források szemrevételezése előtt – érdemes figyelembe venni két körülményt. A hadifoglyok nem mindegyike került véglegesen szolgasorba. Polübiosz írja le, hogy Új-Carthago elfoglalásakor a rómaiak az elfogott kézműveseket a római állam rabszolgáinak nyilvánítva dolgoztatták. Munkájuk fejében ígéretet kaptak, hogy a háború végén visszanyerik szabadságukat.¹⁹ A fogságba esetteket rokonaik is kiválthatták, ami olyannyira nem lehetett ritka jelenség, hogy Plautus a Kr. e. 190-es években egy egész komédiát szentelhetett a témának. *A foglyok (Captivi)* című darabban egy apa váltja ki háborúban fogságba esett fiát a rabságból.

¹⁵ Livius 27.16.

¹⁶ Livius 45.34.

¹⁷ Iosephus *Bellum Iudaicum* 6.420.

¹⁸ Hopkins 1978; Maróti 1981. Vö. ehhez Harper 2011: 5. A marxista szakirodalomban is előfordul az árnyaltabb kép: Utcsenko–Stajerman 1963: 77–79.

¹⁹ Polübiosz 10.17.

A fogságba esés másképpen is bekövetkezhetett. A hellenisztikus államok római terjeszkedés okozta meggyengülése miatt a Földközi-tenger keleti medencéjében elharapózott a kalózok tevékenysége. Szerzteágazó tevékenységükből, amelyet Maróti Egon számos tanulmányban vizsgált, itt elég csak az emberrablásra és emberkereskedelemre utalni. A kalózok jelentős számú rabszolgát szállítottak a piacokra, amelyek közül kiemelkedett Délosz szigete.²⁰ A kalózkodás mindennapos élettapasztalata megjelenik a görög szerelmi regényekben, mint például Longosznál, a *Daphnisz és Chloë*-ban, ahol éppen a főhőst rabolják el a kalózok.²¹ A kiváltás lehetőségével, akárcsak a hadifoglyok esetében, itt is számolnunk kell, amint azt Iulius Caesar ifjúságának egyik jól ismert anekdotája mutatja.²²

A kalózok szerepe a rabszolga-utánpótlás biztosításában voltaképpen a kereskedelem erőszakot alkalmazó válfajaként is leírható. Rabszolgákat ugyanis nem csupán kalóztól, hanem kereskedőktől is be lehetett szerezni, olykor e két kategória nem is különült el túl élesen.²³ Minthogy a rabszolga a rómaiak gondolkodásában jogtárgynak, mégpedig a tulajdonjog tárgyának, minősült, adni-venni lehetett, így a rabszolgák árusítása nagy volumenű volt, és hétköznapi dolognak számított.²⁴ Olyannyira, hogy a gondos római jogászok még az eladói felelősséget is szabályozták. Az eladásra kínált rabszolga nyakába akasztott táblán kellett feltüntetni esetleges testi hibáit, betegségeit, korábbi büntetéseit stb.²⁵

A kereskedők²⁶ több forrásból juthattak hozzá eladható rabszolgákhoz. Egyrészt a birodalom határain kívülről, másrészt belső forrásokból is. Antik lexikográfusok tudósítanak arról, hogy thrák előkelők rabszolgákat cseréltek sóra, amelyet vélhetően görög kereskedők szállítottak nekik.²⁷ Észak-Afrikában a rabszolga-kereskedők (*mangones*) tevékenysége még a késő antikvitásban is heves kirohanásokra ösztökölte Augustinust.²⁸ A belső források közül a legjelentősebb talán a gyermekkítétel szokása volt, amit egyes kutatók a legfontosabb forrásnak tekintenek a rabszolga-utánpótlásban.²⁹

A rabszorganépesség növekedésének volt egy olyan forrása, ami első pillantásra talán meglepőnek tűnhet: szabad emberek is rabszolgaságba adhatták

²⁰ Maróti 1962; 1981: 63–66.

²¹ <http://mek.oszk.hu/06100/06151/06151.htm#16>. A regényekhez képest más típusú forrásokban is megjelenik ez a téma: Cicero *pro lege Manilia* 31–33; Seneca *Controversiae* 1.6. – utolsó letöltés: 2016. január 14

²² Plutarkhosz *Caesar* 1–2; Suetonius *Iulius* 4.

²³ Vö. Bodel 2005: 182.

²⁴ Papinianus *Digesta* 41.2.44pr.; Seneca *de beneficiis* 4.13.3; Sztrabón 14.5.2. Vö. Harper 2011: 83–99.

²⁵ Gellius *Noctes Atticae* 4.2.1–2. Vö. még Propertius 4.5.51; Gellius *Noctes Atticae* 6.4.1–4; Ulpianus *Digesta* 21.1.31.

²⁶ A rabszolga-kereskedőkről vö. Bodel 2005: 187–192.

²⁷ Alexianu 2011.

²⁸ Harper 2011: 92; Bodel 2005: 182.

²⁹ Vö. Harper 2011: 81–82; Scheidel 1997: 164; Silver 2011: 80–81.

magukat.³⁰ Státuszuk ezután nem különbözött a született vagy hadifogságból származó rabszolgákétól. A római jog elismerte az ilyen státuszváltozást, a jogügyletek létrejöttét és érvényességét csak idővel, nagyjából a Kr. u. 3. századtól kezdte korlátozni.³¹ A szabadok ilyen lépésének motivációi között a nyomortól menekülés és a vételárban való részesedés mellett szerepelt a minimális létbiztonság, a kiemelkedés lehetősége, a későbbi felszabadítás reménye, ami a római polgárjog elnyerését is magában foglalhatta.³²

A római jog forrásai más módjait is számon tartják annak, hogy szabad emberből rabszolga legyen. Büntetésből elveszíthette szabad státusát az, akit adósságai miatt hitelezői eladtak. A rabszolgaságnak ezt az archaikus, adósrabszolgaságnak nevezett formáját Kr. e. 326-ban törvénnyel számolták fel.³³ Büntethették rabszolgasággal azt, aki kivonta magát a *census* alól, vagy aki katonai kötelességei elől megszökött. Továbbá a *senatus consultum Claudianum* (Kr. u. 54) alapján az a szabad nő is rabszolgastátuszba került, aki más tulajdonjogát sértve rabszolgával folytatott nemi viszonyt, s azt a rabszolga urának tiltakozása ellenére sem hagyta abba.³⁴

A római jog a rabszolgává válás alapvető szabályát ekképpen fogalmazza meg: „A rabszolgák pedig vagy születnek, vagy lesznek azzá.”³⁵ Az eddigiek a rabszorganépesség „külső” forrásokból történő utánpótlásának módjait vázolták röviden. A rabszolga-populáció önreprodukciója manapság nagyobb hangsúlyt kap a kutatásban. Több kutató véli úgy, hogy a házon belül született rabszolgák szerepe a rabszorgalétszám fenntartásában erőteljesebb volt, mint korábban gondolták.³⁶

A házon belül született rabszolgákat a *verna* megjelöléssel illették. Az ilyen rabszolgákat megbízhatóbbnak tartották.³⁷ A rabszorgatartók több forrásból juthattak hozzá rabszorgáikhoz, s a beszerzés mikéntje bizonyos mértékig meghatározta irántuk tanúsított hozzáállásukat. Cato például vásárlásainál előnyben részesítette a fiatalabb hadifoglyokat, mert azokat ő nevelhette, képezhette ki saját elképzelései szerint.³⁸ A rabszolgák adásvételénél a vevők elvárásai az eladó tájékoztatási kötelezettségét hívták életre; ennek részleteibe a fent idézett irodalmi és jogi források nyújtanak betekintést. A vevők motivációi között szerepelt

³⁰ Ulpianus *Digesta* 21.1.17.12 és 28.3.6.5.

³¹ Silver 2011: 75.

³² Silver 2011: 89 és 101. A szerződéses rabszolgaság római jogi hátteréhez vö. Buckland 2010: 427–435. A motivációkat leegyszerűsítve és profanizálva úgy is fogalmazhatunk, hogy a rabszolgát tulajdonosa nem hagyta éhen halni, míg a szabad jogállásúak szabadon éhen veszhettek.

³³ Livius 8.28. Vö. Maróti 1981: 54.

³⁴ Földi–Hamza 2006: 213–214 (713–716. §§).

³⁵ Iustinianus *Institutiones* 1.3.4.: „Servi autem aut nascuntur aut fiunt.”

³⁶ Scheidel, 1997: 164 és 167; Harper 2011: 69–78. Vö. még Maróti 1981: 66–68.

³⁷ Horatius *epod.* 2.65; Martialis 2.90.9 és 3.58.22. Vö. még Wiedemann 1985: 164; Schumacher 2011: 602.

³⁸ Plutarkhosz *Cato* 21.

például, hogy különböző származású szolgákat szerezzenek be, mert a rabszolgák közötti nyelvi akadályok csökkentették az összeesküvések és lázadások veszélyét.³⁹

URAK ÉS SZOLGÁK

A rabszolgák sorsa a tulajdonosuk személyiségétől, társadalmi státuszától és gazdasági helyzetétől függött. A tulajdonosok eltérő viszonyai meghatározták a rabszolgák helyzetét, lehetőségeit. Jóllehet jogilag egyaránt rabszolgának számítottak, de a valóságban óriási különbség állt fenn például Tiberius császár rabszolgája, Musicus, aki a galliai bevételek ellenőrzésével megbízva, 16 rabszolgája (*vicarii*)⁴⁰ kíséretében utazott,⁴¹ és a vidéki földeken dolgozó rabszolgák között, akiknek ruházkodására Cato minden második évben csupán egy tunicát, egy köpenyt és egy fapapucsot szánt fejenként.⁴²

A rabszolgák életét nem csupán az szabhatta meg, ki a gazdájuk, hanem egy tulajdonos háznépén belül is eltérő helyzetűek lehettek attól függően, hogy a *familia urbana* vagy a *familia rustica* tagjai voltak. Utóbbiba tartoztak azok a rabszolgák, akik malmokban, bányákban, kézművesműhelyekben, földbirtokokon végeztek termelőmunkát vagy pásztorkodtak, míg előbbibe azok, akik a tulajdonos házi cselédségét, kiszolgáló személyzetét alkották: írnokok, mesteremberek, varrónők, szakácsok stb. A *familia urbana* szemléletes példáját a jól dokumentált, de természetesen sok tekintetben nem átlagos, császári háztartásban lelhetjük fel. A Via Appia mentén feküdt az úgynevezett *Monumentum Liviae*, amely tulajdonképpen Augustus császár felesége, Livia rabszolgáinak és felszabadítottjainak közös temetkezőhelye volt, amelyet a császár uralkodásának utolsó éveitől Kr. u. 41-ig használtak. A nagyjából három évtized alatt a becslések szerint 1100 ember nyughelye lett a *Monumentum*.⁴³ Ebből képet alkothattunk, milyen is volt egy *familia urbana*. Az előkelő státuszt reprezentáló hatalmas rabszolgáállomány foglalkozási szempontból nagyon differenciált és specifikált volt. 46 különböző foglalkozást adatolnak a sírfeliratok, ezek sora a könyvelőktől az építészeken és mérnökökön át az aranyművesekig és orvosokig terjed.⁴⁴

A végzett munka nehézsége a *familia rustica* rabszolgáinak helyzetét súlyosabbá tette, ráadásul a tulajdonosuk abban volt érdekelt, hogy ne legyenek holt időszakok munkaerejük kihasználásában.⁴⁵ A távol lévő, rendszerint város lakó

³⁹ Varro *de re rustica* 1.17.5; Arisztotelész *Politika* 7.10 (1330a). Vö. Gordon 1924.

⁴⁰ Vicarius: a szó általában helyettést jelent, de a rabszolgaság kontextusában a rabszolga rabszolgáját értik alatta. A vicarius egy másik rabszolga *peculium*ának része volt. Vö. például CIL 15. 804 és 1404.

⁴¹ CIL 6. 5197.

⁴² Cato *de agricultura* 59. (Az új ruházat kiosztásakor ráadásul a régit vissza kellett szolgáltatni.)

⁴³ Treggiari 1975: 48–49.

⁴⁴ Treggiari 1975: 57. A teljes lista uo. 72–77. A mérnökökhöz vagy földmérőkhöz vö. Takács 2015: 248.

⁴⁵ Cato *de agricultura* 2. A bányászokról például Diodórosz 5.38.1.

földbirtokos előjárót, felügyelőt helyezett rabszolgái fölé. A *vilicus* kötelessége volt a birtok igazgatása, a rabszolgák munkájának megszervezése. Személye és jelenléte a vidéken élő rabszolgák függőségét megtöbbszörözte. A rabszolga egyrészt tulajdonosának, másrészt az azt reprezentáló intézőnek is ki volt szolgáltatva; s utóbbiak is visszaélhettek hatalmukkal. A Kr. u. 1. századi mezőgazdasági szakíró, Columella a gazda kötelességévé teszi, hogy ellenőrizze intézőjét. Indokolatlan vasra verés, a ruházat vagy egyéb ellátmány csökkentése szerepelnek az ellenőrizendő dolgok között,⁴⁶ amiből következik, hogy ilyen gyakorlat előfordulhatott a nagybirtokokon. A háztartáshoz tartozók számára büntetés volt, ha gazdájuk vidéki birtokára „száműzte” őket.⁴⁷ Nem véletlen, hogy a rabszolgákat – közsímben – beszélő eszközöknek (*instrumentum vocale*) tekintették, egy sorba helyezve őket az igavonó állatokkal és a szekerekkel, ekékkel stb.⁴⁸

Az egyes rabszolgák életviszonyait meghatározhatta a tulajdonos és rabszolga közelsége. A nehéz életkörülmények és munkafeltételek ellenére a vidéken élő rabszolgák kevésbé voltak kitéve a tulajdonos személyes kegyetlenkedéseinek. Augustus császár barátja, Vedius Pollio egy kristálypohár eltörése miatt hatalmas, ragadozó angolnák (*murena*) közé akarta dobálni egyik rabszolgáját. A kegyetlen kivégzést az éppen jelen lévő császár megakadályozta, ráadásul a többi poharat is összetörette.⁴⁹ A tulajdonos rendelkezési jogát ez esetben a személyes kapcsolatra és saját tekintélyére alapozva korlátozta a császár. A történet inkább Augustus jellemét (helyesebben az arról kialakított képet) mutatja, semmint azt, hogy az állam beleszólt volna az úr és szolga közötti magánjogi viszonyokba. A kegyetlenkedést idővel nemcsak ilyen informális módon, hanem törvényileg is próbálták visszaszorítani.⁵⁰

A kegyetlen bánásmódnak a morális és törvényi korlátokon túl két megfontolás szabhatott határt. Egyrészt a tulajdonosok gazdasági érdeke, másrészt a félelem a rabszolgák reakciójától. A tulajdonos számára a rabszolga áru és munkaerő volt, bármiféle károsodása, sérülése anyagi következményekkel járt gazdájára számára. Beszerzési vagy eladási ára, a taníttatására és ellátására fordított költség, a belőle vagy általa nyerhető haszon, illetve annak elmaradása egyaránt a tulajdonos vagyonát érintette. A tulajdonosok gazdasági érdeke az volt, hogy rabszolgáik profitot termeljenek számukra. A köztársaság hódító háborúinak idején, amelyet tömeges és olcsó rabszolga-behozatal jellemezett, sem volt mindegy, milyen képzettségű a rabszolga. A villagazdaság sikerét részben az is biztosította, hogy ez a rabszolgatömeg a hellenizált keleti területekről származott, ahonnan magas mezőgazdasági kultúrát hozott magával, így biztosítva az innovációt

⁴⁶ Columella 1.8.16-18.

⁴⁷ Terentius *Phormio* 248–251. Plautus *Mostellaria* 1–74. A városi rabszolgákról olykor a tulajdonosoknak sem volt jó véleménye: Columella 1.8.1–2.

⁴⁸ Varro *de re rustica* 1.17.

⁴⁹ Seneca *de ira* 3.40.

⁵⁰ Vö. Ulpianus *Digesta* 1.6.2.

Itáliában.⁵¹ A mezőgazdaságban tömegesen foglalkoztatott rabszolgákat nem volt könnyű hatékony termelőmunkára ösztönözni, olykor kényszerítő eszközöket is alkalmazni kellett. Mezei dologházak és a láncra verés álltak a tulajdonosok rendelkezésére, jóllehet a források ilyen kitételeit az utóbbi időben árnyalta, nem egy esetben kétségbe vonta a szakkutatás.⁵²

Cicero szemrehányóan jegyzi meg: előfordul, hogy a tulajdonos rabszolgáival vagy felszabadítottaival együtt fog gazdasági vállalkozásba.⁵³ A rabszolga ehhez vagy rendelkezett szakértelemmel, vagy tulajdonosa kitaníttatta. Utóbbi általános gyakorlat volt a római társadalomban, amiről egyiptomi papyrusok, a római jogtudósok munkái és Plutarkhosz Cato-életrajza egyaránt tanúskodik.⁵⁴ A kiképzés önmagában is növelte a rabszolga értékét, vagyis az olcsón megvett szolgát magasabb áron lehetett eladni.⁵⁵ Más rabszolgatartók hosszabb távon használták ki rabszolgáik munkaerejét, tehetségét. Különösen a pénzügyi-kereskedelmi területen emelkedik ki a rabszolgák és felszabadítottak tevékenysége. Olyan feladatokat is elláthattak, amelyeket a római elit sorába tartozó uraik státuszukkal össze nem férőnek tartottak, vagy politikai szerepvállalásuk miatt egyszerűen nem maradt ilyenekre idejük.⁵⁶

Cato kiterjedt vállalkozási tevékenységéről Plutarkhosz számol be, aki szerint a szenátor tőkéjével és védnöksége alatt több hajóval működő, tengeri kereskedelemre szakosodott társaságot Cato egy felszabadított rabszolgája, név szerint Quintius révén irányította, ellenőrizte. A Spartacus-féle felkelést leverő és egy időben Róma leggazdagabb emberének tartott Crassus is rengeteg rabszolgát tartott, köztük kéziratmásolókat, ezüstműveseket stb. Rabszolgáinak egy részét az „építőiparban”, más részét ezüstbányáiban és földjein dolgoztatta.⁵⁷ A feliratos anyagból tudunk például vámszedéssel foglalkozó rabszolgáról, vagy olyanokról, akik a pénzügyi műveletek lebonyolításában vettek részt.⁵⁸ A bizalmi feladatok ellátását azért lehetett rabszolgákra bízni, mert helyzetük folytán könnyen számon kérhetők, megbüntethetők voltak. Ismerünk rabszolgát, aki a cserépedények gyártásában vett részt, vagy márványkövek vésésével foglalkozott, sőt tevékenykedtek (volt) rabszolgák a földmérésben is.⁵⁹

A rabszolgák gazdasági tevékenységének egyik eszköze az úgynevezett *peculium* (kb. különvagyon) volt. A *peculium* juttatása mindkét fél számára előnyös-

⁵¹ Vö. Maróti 1981: 45. A jelenség nem ismeretlen az újkori rabszolgaság történetében sem. A rizstermelés technikáinak meghonosítása az amerikai Dél területein az afrikai rabszolgáknak volt köszönhető. Lévai 2010: 257.

⁵² Florus 3.19; Columella 1.8.16–18. Vö. Roth 2005.

⁵³ Cicero *paradoxa Stoicorum* 6.46.: „cum servis, cum libertis, cum clientibus societates.” Vö. Joshel 2010: 206–207; Garnsey 1998: 34–36.

⁵⁴ A forrásokat lásd Takács 2015: 251–252. Vö. még Burford 1972: 87–89; Verboven 2012: 94. A rabszolgák kiképzéséről általában: Forbes 1955; Booth 1979.

⁵⁵ Plutarkhosz *Cato* 21; Ulpianus *Digesta* 17.1.26.8.

⁵⁶ Maróti 1981: 37.

⁵⁷ Plutarkhosz *Cato* 21; Plutarkhosz *Crassus* 2.

⁵⁸ CIL 3. 4288; CIL 4. 3340; CIL 1². 2663a.

⁵⁹ CIL 1². 235; CIL 11. 961; CIL 5. 6768. AE 1980, 0053.

nek bizonyulhatott. A rabszolgát jobb és több munkára ösztönözte, amivel profitot termelt urának. A haszonból magának is megtarthatott valamennyit, amit később saját szabadságának megváltására használhatott fel. Ráadásul az így dolgozó rabszolga megtermelte saját ellátásának költségeit. A viszonyt a személyes függés miatt a gazda dominálta, a *peculium* mindvégig az ő vagyonaiba tartozott.⁶⁰ Egyes rabszolgák meglehetősen jól gazdálkodtak a rájuk bízott javakkal. Az idősebb Plinius tudósítása szerint Kr. e. 8-ban végrendelkezett a felszabadított jogállású C. Caecilius Isidorus, akinek hagyatékában 4116 rabszolga, 3600 pár marha, 257 000 egyéb jószág és mintegy 60 millió sestertius készpénz szerepelt.⁶¹ Más lehetőségekkel élhettek azok a felszabadítottak, akik a császár háztartásához tartoztak, s az állam irányításában vettek részt.⁶² Gazdaságuk mindazonáltal szintén legendás volt. Közéjük tartozott például M. Antonius Pallas, a Claudius császár szolgálatában álló felszabadított. Ő irányította azt a császári hivatalt, amely a pénzügyeket, a kincstárt felügyelte (*a rationibus*). Pallas olyan mesés vagyonra tett szert, hogy könnyedén visszautasította a senatus által neki felajánlott 15 millió *sestertiusos* juttatást.⁶³

A rabszolgák életkörülményei e gazdasági lehetőségek ellenére sem tekinthetők irigylésre méltónak. A rabszolgaság keletkezési módjainak legtöbbször erőszakkal párosult, és az erőszak vagy legalábbis a fenyegetettség érzése határozta meg a rabszolgák életét. Számos történet ismert rabszolgájukkal kegyetlenkedő urakról és feleségükről. A rossz bánásmód olykor a rabszolgák erőszakos reakcióját váltotta ki. Az ifjabb Plinius érzékletes, egyúttal vérfagyasztó képet fest Larcus Macedo meggyilkolásáról. A volt praetor dölyfös és kegyetlen ura volt rabszolgáinak, akik végül nyaralójában agyonverték. Az ütlegetés után a fürdő forró padlójára lökték a testet, hogy kipróbálják él-e még gazdájuk. Miután halottnak hitték, kivitték az udvarra, ahol magához tért. Macedo még néhány napig agonizált, megélve, hogy a kézre kerített bűnösöket kivégezték.⁶⁴ Plinius, miután megállapítja, hogy Macedo nem tartozott az emberséges rabszolgatartók közé, levelének végén mégis arra a meglepő következtetésre jut, hogy „senki sem érezheti magát biztonságban, ha mégoly enyhén és emberségesen bánik is velük”.⁶⁵

A rabszolgák egyes erőszakos cselekményei is a rabszolgatartók kollektív félelmét váltották ki, még inkább így volt ez tömeges reakcióik, a rabszolgafel-

⁶⁰ Burford 1972: 51; Garnsey 1998: 34–35; Földi–Hamza 2006: 213 (708. §); Mouritsen 2011: 216–220; Verboven 2012: 99.

⁶¹ Plinius *Naturalis historia* 33.47.135. Vö. Brunt 1975: 624–625.

⁶² Rabszolgák és felszabadítottak az állami és városi adminisztrációban is nagy számban találhatóak. Lásd ehhez: Schumacher 2011: 597–599 és Weiss 2004.

⁶³ Plinius *epistulae* 8.6. Vö. még Mouritsen 2011: 109–118; Alföldy 1996: 86; Hopkins 1978: 116.

⁶⁴ Plinius *epistulae* 3.14. Más, hasonló esetek: Plinius *epistulae* 8.14 és CIL 13.7070. A legismertebb ilyen gyilkossági eset Pedanius Secundus megölése volt, ami után a házában a bűncselekmény idején tartózkodó mintegy 400 rabszolgát, jöllehet némi vita után, mind kivégezték. Tacitus *Annales* 14.42–45.

⁶⁵ Plinius *epistulae* 3.14.5. Maróti Egon fordítása. A rabszolgák ellenállásához vö. Bradley 1994: 107.

kelések esetében. A késő köztársasági Rómát három nagy rabszolgafelkelés rázta meg. Kr. e. 138–132 és Kr. e. 104–101 között Szicíliában, majd a modern filmművészetet is megihlető Spartacus-féle lázadás Kr. e. 73–71 között Dél-Itáliában. Az események és következmények részletes ismertetése helyett csak néhány észrevételt tennénk. A felkelők magyát mindig olyan rabszolgák alkották, akik tevékenységükből adódóan fegyvereket kaptak, s nagyobb mozgásszabadsággal rendelkeztek: Szicíliában a pásztorok, Itáliában a gladiátorok.⁶⁶ Mindegyik esetben a kegyetlen bánásmód vezetett a felkelés kitöréséhez, ami persze nem nélkülözhetett egy karizmatikus vezetőt (Eunus, Salvius-Tryphon, Spartacus). A kezdeti sikerekhez pedig mindhárom esetben hozzájárult, hogy külpolitikai vagy belpolitikai nehézségek miatt le volt kötve a római hadsereg ütőképes része, amely ezeket még csírájukban elfojthatta volna. A rabszolgaság természetes, mondhatni elfogadott voltát mutatja, hogy a lázadó rabszolgák sem rendelkeztek más társadalmi vízióval. Csupán saját szabadságukat akarták visszaszerezni, de egyáltalán nem szerepelt céljaik között a rabszolgaság intézményének felszámolása.

SZABADULÁS A SZOLGASÁGBÓL

Az erőszakos út mellett létezett egy békésebb, szabályozottabb módja annak, hogy a rabszolga el- vagy visszanyerje szabadságát. A rabszolgák felszabadításáról (*manumissio*) máig ható tanulmányt írt Alföldy Géza, aki zömmel a feliratos anyag vizsgálata alapján alakította ki következtetéseit. Nézete szerint a rabszolgaság átmeneti állapot volt,⁶⁷ a rabszolgák bizonyos életkor betöltése után megalapozottan számíthattak arra, hogy gazdájuk felszabadítja őket. Alföldy vizsgálata szerint a (volt) rabszolgák által állított feliratok azt mutatják, hogy a harmincévesnél idősebbek körében a felszabadítás aránya közelített a 90%-hoz.⁶⁸ Alföldy megállapításai a mai napig kiindulópontját jelentik a rabszolga-felszabadításról folytatott tudományos diskurzusnak, jóllehet többen vitatták következtetéseit. A feliratos anyag, mint láttuk, nem ad megbízható statisztikai képet, nem is beszélve arról a körülményről, hogy Alföldy vizsgálatát a városi feliratokra alapozta. Thomas Wiedemann papyrusok és jogi források elemzésével arra a következtetésre jut, hogy a *manumissio* nem volt olyan tömeges és olyan korai életkorban bekövetkező, mint ahogyan Alföldy gondolta. A felszabadítások célja kettős volt: egyrészt a rabszolgák a szabadság reményében könnyebben belenyugodtak sorsukba, másrészt ez a remény jobb munkateljesítményre és engedelmes magatartásra készítette őket.⁶⁹ A végrendeleti felszabadítások vizsgálatából az tűnik

⁶⁶ A gladiátorok, akik talán a római rabszolgák ma leginkább ismert csoportját alkották, bemutatására Mejer 2009. A pásztorok veszélyes voltával maguk a rómaiak is tisztában voltak: Cicero *oratio II. in Verrem* 2.5.7

⁶⁷ Alföldy 1972: 122.

⁶⁸ Alföldy 1972; 1996: 90. Vö. még Wiedemann 1985: 162; Hopkins 1978: 99–102.

⁶⁹ Wiedemann 1985: 175. Vö. Harper 2011: 241–244 további irodalommal.

ki, hogy a tulajdonosok még ilyen esetekben is a saját, illetve örökösök érdekét szem előtt tartva szabadították fel rabszolgáikat. Tipikus kikötés volt, hogy a rabszolga csak akkor szabadul fel, ha az örökösnek nincs már szüksége a szolgálataira, például az örökös eléri a nagykorúságot.⁷⁰ A felszabadítási gyakorlat legfőbb mozgatórugója a rabszolgatartók (anyagi) érdeke volt.

A római rabszolga-felszabadítással kapcsolatban érdemes megemlíteni néhány tényezőt, ami áthatotta a rendszer működését. Függetlenül a pontosan aligha meghatározható arányoktól, állítható, hogy a felszabadítás gyakori jelenség lehetett. Erre utal, hogy nem csupán a rabszolgává válásnak volt több jogilag számon tartott módja, hanem a felszabadítás is meglehetősen sok formában valósulhatott meg. A színleges per (úgynevezett szabadságper), a polgárok lajstromába történő felvétel és a már említett végrendeleti felszabadítás mellett szabaddá tehető volt a rabszolga barátok előtt (*inter amicos*), szabadságlevél útján vagy a késő antikvitásban a keresztény templomokban.⁷¹ A részletes jogi szabályozást nem feltétlenül a felszabadítottak nagy száma indokolta, bár ez is szerepet játszhatott, hanem annak jogi kihatásai. A római rabszolga-felszabadítás egyik sajátossága volt, hogy az egykori rabszolgákat jogilag is integrálta a társadalomba. A volt rabszolga a felszabadítással teljes római polgárjogot szerezhetett.⁷² Ezt a jogi hatást több eszközzel próbálta keretek közé szorítani a római állam vezető rétege. Korlátozták, hogy melyik *tribus*okba (szavazási egység a népgyűlésen) sorolhatók be, majd Augustus törvényekkel próbálta szabályozni a felszabadítást. A Kr. e. 2-ben elfogadott *lex Fufia Caninia* meghatározta, hogy végrendeletileg hány rabszolga szabadítható fel a tulajdonos rabszolgáinak létszámához képest. Hat évvel később a *lex Aelia Sentia* megszabta a felszabadító és a felszabadított életkorát (legalább 20, illetve 30 évben), s a felszabadításhoz indokolási kötelezettséget is társított. Alföldy Géza e törvényekben a számszerű korlátozásokat hangsúlyozta, míg az újabb kutatás inkább azt emeli ki, hogy a törvény megszegésével végrehajtott felszabadítások – bár érvényesek voltak – nem eredményeztek teljes római polgárjogot, vagyis nem annyira a felszabadítások számát csökkentették, hanem a római polgárjog értékét próbálták védeni.⁷³

A felszabadítás a rabszolgák irányításának, ösztönzésének egyik eszköze volt, vagyis gazdasági kihatásokkal is bírt.⁷⁴ A szabadság reményében a rabszolga jobban és többet dolgozott, amivel ellentételezhette tulajdonosa számára a tőkevesztéseget, amit felszabadítása jelentett. A felszabadítás jóval nagyobb arányú volt azoknak a rabszolgáknak a körében, akik tulajdonosuk környezetében, háztartásában dolgoztak, vagyis a *familia urbana* tagjai nagyobb eséllyel számíthattak

⁷⁰ Wiedemann 1985: 172–173.

⁷¹ Földi–Hamza 2006: 214–215 (717–720. §§); Buckland 2010: 437–597.

⁷² Ennek különleges voltát – véleményünk szerint – jól illusztrálja, hogy a polgárháború utáni Egyesült Államokban még hosszú évtizedeket kellett várni arra, hogy a déli államok fekete lakosai teljes jogú, egyenlőnek tekintett polgárok legyenek. Elég itt csak az 1960-as évek polgárjogi mozgalmára gondolni.

⁷³ Földi–Hamza 2006: 215 (721. §); Buckland 2010: 533; Wiedemann 1985: 168.

⁷⁴ Garnsey 1998: 30–32.

a szabadságra. A tulajdonos „közelsége” nem csupán a bánásmódot, hanem a rabszolgák lehetőségeit is meghatározta. A felszabadítás nem eredményezte azt, hogy a volt rabszolga teljes mértékben függetlenné vált volna gazdájától vagy esetleg üzleti konkurenciát jelentett volna.⁷⁵

Kalózik, prostitúcióra kényszerítés, megalázó bánásmód, kegyetlenség – a rabszolgák életét kísérő jelenségek az ókorban, és ma is... Ezek azok a jelenségek, amelyek mostanság is felkeltik a rabszolgaságot emlegető modern hírek iránti érdeklődést.⁷⁶ A római rabszolgaság intézménye azonban ennél változatosabb képet mutat. Egy származásában heterogén, státuszában differenciált, bár elvileg azonos jogállású tömeget foglalt magába. A rabszolgák társadalmi helyzetét, gazdasági szerepét illetően számtalan kérdés vethető fel. Jelen keretek között csupán néhány olyan probléma felvillantására és rövid ismertetésére nyílt mód, ami az utóbbi időben a szakkutatás homlokterében állt. Megbecsültség, társadalmi presztízs szempontjából a rabszolgák a társadalom legalacsonyabb státuszú rétegét alkották, ennek ellenére egyes (volt) rabszolgák – termelőmunkájuk, tehetségük vagy éppen gazdájuk révén – olyan javakhoz férhettek hozzá, amelyekhez a szabadokon belül csak az elit juthatott. Ilyen módon gazdaságilag fölülte állhattak a szabadok bizonyos csoportjainak.⁷⁷ A tanulmány elején idézett éles megkülönböztetés szabadok és rabszolgák között csak a jogi dogmatika világában létezett, a hétköznapi életben számtalan interakció, társadalmi kapcsolati háló, gazdasági szituáció határozta meg az egyének, így a rabszolgák lehetőségeit, akik nemcsak passzív szereplői, hanem e viszonyok révén aktív alakítói voltak a római társadalomnak.

FORRÁSOK

- Cato, M. Porcius 1966: *A földművelésről*. (Ford., jegyz. Kun József.) Budapest.
- Gaius 1996: *Institutio*. (Ford. Brósz Róbert.) Budapest.
- Idősebb Plinius 2001: *Természetrész. Az ásványokról és a művészetekről*. (Ford. Darab Ágnes – Gesztelyi Tamás.) Budapest.
- Ifjabb Plinius 2000: *Levelek*. (Ford. Borzsák István – Maróti Egon – Muraközy Gyula – Szepessy Tibor.) Budapest.
- Iustinianus 1997: *Institutiói*. (Ford. ifj. Mészöly Gedeon.) Budapest.
- Livius, Titus 1963–1976: *A római nép története a város alapításától*. (Ford. Muraközy Gyula – Kis Ferencné.) Budapest.

⁷⁵ Erről és a felszabadítottokról általában: Mouritsen 2011; Verboven 2012: 94–98.

⁷⁶ Csak szemelvényesen néhány példa (http://index.hu/gazdasag/2014/05/21/hatalmas_biznisz_a_szexrabszolgasag/ http://kitekinto.hu/afrika/2012/04/26/nyughatatlanok_a_kalozok_a_guineai-obolben/#.Vpd0X09yxf0 <http://mno.hu/kulfold/viragzik-az-emberkereskedelem-indiaban-1283806> http://www.hetek.hu/hatter/200804/mai_rabszolgasag – utolsó letöltés: 2016. január 14.)

⁷⁷ Christiansen 2002: 24.

- Seneca, L. Annaeus 2002–2004: *Prózai művei*, 1–2. (Ford. Bollók János et al.) Budapest.
- Plutarkhosz 2001: *Párbuzamos életrajzok*, I–II. (Ford. Máthé Elek.) Budapest.
- Polübiosz 2002: *Történeti könyvei*, I–II. (Ford. Muraközy Gyula – Forisek Péter – Kató Péter – Sipos Flórián – Patay-Horváth András.) Máriabesnyő–Gödöllő.
- Strabón 1977: *Geographika*. (Ford. Földy József.) Budapest.
- Suetonius 2004: *Összes művei*. (A Császáréletrajzokat ford. Kis Ferencné, átdolg. Kopeckzy Rita.) Budapest.
- Tacitus, P. Cornelius 1970: *Összes művei*. (Ford. Borzsák István.) Budapest.
- Varro, M. Terentius 1971: *A mezőgazdaságról*. (Ford., jegyz. Kun József.) Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexianu, Marius 2011: Slaves-for-Salt Barter in Ancient Thrace. *Phoenix* (65.) 389–394.
- Alföldy Géza 1972: Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit. *Rivista Storia dell'Antichità* (2.) 97–129.
- Alföldy Géza 1996: *Római társadalomtörténet*. Budapest.
- Bell, Sinclair – Ramsby, Theresa (eds) 2012: *Free at Last! The Impact of Freed Slaves on the Roman Empire*. London.
- Bodel, John 2005: Caveat emptor: towards a Study of Roman Slave-traders. *The Journal of Roman Archaeology* (18.) 181–195.
- Booth, Alan D. 1979: The Schooling of Slaves in First-Century Rome. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (109.) 11–19.
- Borg, Barbara E. 2012: The Face of the Social Climber: Roman Freedmen and Elite Ideology. In: Bell – Ramsby (eds): *Free at Last! The Impact of Freed Slaves on the Roman Empire*. London, 25–49.
- Bradley, Keith 1994: *Slavery and Society at Rome*. Cambridge.
- Brunt, Peter A. 1975: Two Great Roman Landowners. *Latomus* (34.) 619–635.
- Buckland, William W. 2010 (1908): *The Roman Law of Slavery*. Cambridge.
- Christiansen, Erik 2002: The Moses Finley Approach to Slavery and Slave Society. In: Ascani, Karen – Gabrielsen, Vincent – Kvist, Kristen – Holm Rasmussen, Andreas (eds): *Ancient History Matters*. Rome, 23–27.
- Forbes, Clarence A. 1955: The Education and Training of Slaves in Antiquity. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (86.) 321–360.
- Földi András – Hamza Gábor 2006: *A római jog története és intézményei*. Budapest.
- Garnsey, Peter 1998: *Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity. Essays in Social and Economic History*. Cambridge.
- Gordon, Mary L. 1924: The Nationality of Slaves under the Early Roman Empire. *The Journal of Roman Studies* (14.) 93–111.
- Harper, Kyle 2011: *Slavery in the Late Roman World*. Cambridge.
- Hopkins, Keith 1978: *Conquerors and Slaves*. Cambridge.
- Joshel, Sandra R. 2010: *Slavery in the Roman World*. Cambridge.
- Kamen, Deborah 2010: A Corpus of Inscriptions: Representing Slave Marks in Antiquity. *Memoirs of the American Academy in Rome* (55.) 95–110.

- Launaro, Alessandro 2011: *Peasants and Slaves. The Rural Population of Roman Italy (200 BC to AD 100)*. Cambridge.
- Lévai Csaba 2001: „Reszketek hazámért, ha arra gondolok, hogy Isten igazságos.” Thomas Jefferson és a rabszolgaság problémája. *Aetas* (16.) 5–26
- Lévai Csaba 2008: Politika, média és történetírás: Thomas Jefferson és Sally Hemings esete. *Aetas* (23.) 83–94.
- Lévai Csaba 2010: Rizs és indigó: rabszolgotartás az észak-amerikai szárazföldi brit gyarmatok legdélebbi övezetében, az Alsó-Délen. In: Papp Imre – Angi János – Pallai László (szerk.): *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen, 251–261.
- MacMullen, Ramsay 1982: The Epigraphic Habit in the Roman Empire. *American Journal of Philology* (103) 233–246.
- Maróti Egon 1962: A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás. *Antik Tanulmányok* (9.) 1–12.
- Maróti Egon 1969: *Rabszolgák az ókori Rómában*. Budapest.
- Maróti Egon 1981: *Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása*. Budapest.
- Mejer, Fik 2009: *A gladiátorok*. Budapest.
- Mouritsen, Henrik 2011: *The Freedman in the Roman World*. Cambridge.
- Ramsby, Teresa 2012: 'Reading' the Freed Slave in the Cena Trimalchionis. In: Bell, Sinclair – Ramsby, Teresa: *Free at Last! The Impact of Freed Slaves on the Roman Empire*. London, 66–87.
- Roth, Ulrike 2005: No More Slave-Gangs: Varro „De Re Rustica” 1.2.20–1. *Classical Quarterly* (55.) 310–315.
- Scheidel, Walter 1997: Quantifying the Sources of Slaves in the Early Roman Empire. *The Journal of Roman Studies* (87.) 156–169.
- Scheidel, Walter 2005: Human Mobility in Roman Italy, II: The Slave Population. *The Journal of Roman Studies* (95.) 64–79.
- Schumacher, Leonhard 2011: Slaves in Roman Society. In: Peachin, Michael (ed.): *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*. Oxford, 589–608.
- Silver, Morris 2011: Contractual Slavery in the Roman Economy. *Ancient History Bulletin* (25.) 73–132.
- Takács Levente 2015: Rabszolgák a római földmérésben. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.): *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Pécs–Budapest, 245–254.
- Treggiari, Susan 1969: *Roman Freedmen during the Late Republic*. Oxford.
- Treggiari, Susan 1975: Jobs in the Household of Livia. *Papers of British School at Rome* (43.) 48–77.
- Utcsenko, Szergej L. – Stajerman, Jevegenij M. 1963: A rabszolgaság történetének néhány elvi kérdése. In: *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései*. [Kézirat, szerk. nélkül] Budapest, 71–86.
- Verboven, Koenraad 2012: The Freedman Economy of Roman Italy. In: Bell, Sinclair – Ramsby, Teresa: *Free at Last! The impact of freed slaves on the Roman Empire*. London, 88–109.
- Wiedemann, Thomas E. J. 1985: The regularity of manumission at Rome. *Classical Quarterly* (35.) 162–175.
- Weiss, A. 2004: *Sklave der Stadt: Untersuchungen zur öffentlichen Sklaverei in den Städten*. Stuttgart.